

НЕМЕЦ ТИЛИНДЕГИ СӨЗДӨРДҮН КЭЭ БИР ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮН АНАЛИЗДӨӨ
АНАЛИЗИРОВАТЬ НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТИ СЛОВ В НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ
TO ANALYZE SOME FEATURES OF WORDS IN GERMAN

Аранбаева Г.М. ЖАМУнун улук окутуучусу
gulsara1971@mail.ru тел:0778463530

Аннотация: Герман тили кеңири жайылтылган тил түркүмдөрүнө кирет жана жалпысынан герман тили деп аталат. Бул тилди жер шарында көп миллиондогон адамдар колдонушат. Бул илимий макалада азыркы герман тилинин келип чыгышы жана тарыхы анализденди. Макаланын актуалдуулугу катары байыркы герман тили азыркы мезгилдеги герман тилинин уңгусун түзүү менен, көптөгөн Европа өлкөлөрүнүн байланыш куралы болуп да саналат. Ошондой эле бул тилдик өзгөчөлүккө болгон кызыгуунун артуусу, интерлингвистиканын, ошондой эле жалпы тил илиминин андан ары өнүгүүсүнө шарт жаратат. Илимий макаланы жаратуудагы негизги максат – герман тилинин коомдогу ролун изилдөө. Макалада каралуучу негизги маселе, азыркы герман тилинин классификациясы, таркалуу аймагы, байыркы герман тилинин фонетикалык жана морфологиялык өзгөчөлүктөрүн коомчулукка сунуштоо.

Аннотация: Германский язык относится к большой и самой распространенной группе языков, которые называют германскими языками. Германские языки представляют собой группу близкородственных языков, на которых говорят больше миллионов человек по всему земному шару. В статье рассматриваются история и возникновения современные германские языки, их распространение и классификация, также и их прародители – древнегерманские языки. Актуальность данной работы заключается в том, древнегерманские языки являются прародителями современных германских языков, которые являются родными языками для большинства стран Европы. Также возможно возрастание интереса к такой науке о языке как интерлингвистика, и как следствие, дальнейшего развития языкознания в целом. Цель данной работы – исследовать роль германских языков в истории языкознания, а также дать представления об их фонетических и морфологических особенностях. Задачи данной статьи следующие: дать классификацию современных германских языков, обозначить территорию распространения, выделить фонетические и морфологические особенности древнегерманских языков.

Abstract: Germany is the most known and spoken language in the world. In this regard, we are interested in the history of the Germany language. Germany belongs to the largest and most widespread group of languages called Germany languages. Germany languages are a group of closely related languages spoken by more than 500 million people across the globe. The article considers the modern Germany languages, their distribution and classification, and their ancestors – the Germanic languages. The relevance of this work lies in the fact that Germanic languages are the ancestors of the modern Germany languages that are native languages for most countries of Europe. It is also possible to increase interest in the science of language as interlinguistics, and as a result, further development of linguistics as a whole. The aim of this work is to investigate the role of the Germanic languages in the history of linguistics, and also give the knowledge about phonetic and morphological features. The objectives of this article: to give a classification of modern Germany languages, to indicate the distribution area, to highlight the phonetic and morphological features of old Germanic languages. In the paper we have used the following research methods: analysis, synthesis, and abstracting.

Ачык сөздөр: тил, герман тили, индоевропа тилдери, герман уруулары, байыркы герман тилинин фонетикалык системасы, Вернердин мыйзамы, батыш герман созулма үндүүлөрү, байыркы герман тилинин морфологиялык системасынын өнүгүшү.

Ключевые слова: язык, германские языки, индоевропейские языки, германские племена, фонетическая система древнегерманских языков, закон Вернера, западногерманское удлинение гласных, развитие морфологической системы древнегерманских языков.

Key words: *language, Germany languages, Germany tribes, the phonetic system of the Germany languages, the act of Werner, a West Germany lengthening of vowels, the development of the morphological system of old Germany languages.*

Дүйнөлүк алкак бири-бири менен жакындашуу процесси жүрүп турган шартта дүйнөлүк тилдерди, анын ичинде немец тилин үйрөнүү муктаждыгы бар экендиги белгилүү. Тил үйрөнүүнүн негизги каражаттарынын бири сөз жасоо ыкмасы.

Сөз жасоо деген термин эки түрдүү мааниде колдонулаары коомчулукка маалым. Ал биринчиден, туунду жана татаал сөздөрдүн кантип жасаларын, анда кандай каражаттар жана ыкмалар пайдалана тургандыгын билдирсе, экинчиден, туунду жана татаал сөздөрдүн табиятын иликтеп үйрөтүүчү тил илиминин бир бөлүмүн билдирет. Демек, сөз жасоо – татаал жана туунду сөздөрдү өз ичине камтып турган тил системасынын бир бөлүгү жана ал бөлүктү изилдеп үйрөтүүчү тил илиминин фонетика, лексика, морфология, синтаксис сыяктуу өзүнчө бөлүмү болуп саналат.

Тилдин сөз жасоо түзүлүшү негизинен тилдин грамматикалык түзүлүшүндөй туруктуу болгону менен сөз жасоо түзүлүшү да грамматикалык түзүлүш сыяктуу тилдин өнүгүү тарыхында өзгөрүүлөргө учурап, ошол өнүгүү учурундагы ички мыйзамдарына баш ийип келген. Тилдин сөздүк курамынын түзүмүн таанып билүүдө сөз жасоонун ролу абдан чоң, анткени сөз жасоо түзүмдөрү аркылуу семантикалык байланыштар каралат.

Немис тилиндеги сөз жасоо процессинин чоң, бөлүгү сөз түркүмдөрүнүн өзгөрүүсүнөн турат: мисалы этиштен зат атоочтун жасалышы *arbeiten- иштөө Arbeiter- ишчи, жумушчу*, зат атоочтон сын атоочтун жасалышы: *Mut- эрк mutig-эрктуу*, зат атоочтон этиштин жасалышы *Rand- аймак = umranden-курчоо*, сын атоочтон зат атоочтун жасалышы *schön- сулуу - Schönheit–сулуулук*.

Сөз жасоодо синтаксистик жана семантикалык өзгөрүүлөр бирдей өзгөрүүгө ээ болгон учурлар да кездешет мисалы, *etwas trinken* - бир нерсе ичүү деген туунду этиштен ушул эле учурда маанисин өзгөрткөн *ertrinken* – чөгүнкөтүү деген туунду этиш пайда болот. Тилдин сөз байлыгынын ичиндеги карым-катнаштар да сөз жасоо процессинин жардамы менен көрсөтүлө алат. Мисалы, *frühlingshaft- жазындагыдай* менен *frühlingsmäßig- жаз сыяктуу* деген сөздөрдүн ортосунда синонимдик байланыш, *einfahren- унаа менен келүү* менен *ausfahren– унаа менен чыгуу* деген сөздөрдүн ортосунда антонимдик белгилер бар.

Сөз жасоодо калыптанып калган сөздөр менен уңгулар да бири-бири менен же болбосо сөз өзгөртүүчү элементтер менен кошула алышат. Мисалы: *Haus- үй* жана *Tür- эшик Haustür- үйдүн эшиги* же болбосо *Haus- үй* жана –мүчөсү *hauslich- жайлуу, үйдөгүдөй*. Мындай өзгөрүүлөр сөзгөжаны *маани* беришсе да аларды неологизм катары кароого болбойт. Неологизм белгисизжаны сөздүн же уңгунун коомдун өнүгүшүнүн негизинде келип чыгышы болуп эсептелет. Мисалы, *Computer* деген сөз. Бул сөздүн жаңы сөз жасоонун негизинде келип чыккан сөздүн айырмасы ага кандай мүчө кошсок да анын тулку семантикалык маанисин өзгөртө албайбыз. Бул жагынан ушундай изилдөөлөрдүн негизинде сөз жасоо менен синтаксистин ортосундагы тыгыз байланыш ачык байкалат. Ушундан улам кандайдыр бир деңгээлде *сөздөр* менен синтаксистик сөз байланышы окшошуп да кетет. Мисалы, *Sonnenschutz— Schutzvorder Sonne* экөө тең күн нурун *ансактануу*.

Сөз жасоо менен сүйлөм жасоонун куруунун айырмасы сүйлөмдөр көп учурларда сүйлөнүп жатканда жаңыланып турушат, ал эми сөздөр ушул эрежеге байланыштуу колдонулат.

Сөз жасоо ыкмалары жана каражаттары бардык учурларда бирдей боло бербейт, мисалы *lesen- окуу* деген этиштен *Lesung- автордук кече* жана окуу деген атооч сөздөр жасалса *fahren- унаа менен баруу* деген этиштен **Fahrung* деген атооч жасалбастан *Fahr* деген атооч жасалат. Ушундай эле эрежеге

Fraglich- талаштуу деген сын атооч *fragen- суроо* деген этиштен жасалса *Tragen- көтөрүү* деген этиштен **traglich* эмес *tragbar– көтөрүүгө мүмкүн деген* сын атооч жасалат. Сөз жасоо системасындагы мындай кубулуштар сөз жасоо типтеринин синонимдешүүсүнөн келип чыгат. Мисалы *Öl - суюк май, Fett-моңодурма май* деген сөздөрдөн *ölig, fettig* экөө тең *майлуу* деген сөздөр жасалса, *Benzin- бензин* деген сөздөн *benzinig* деген сөз жасалбайт. Мындай

учурда –*ig* мүчөсүнүн ордуна –*haltig* жана –*artig* мүчөлөрү улануусу эрежеге ылайыктуу.

Сөз жасоо формасынын тиби боюнча немис тилиндеги сөздөр жөнөкөй, татаал жана туунду болуп бөлүнүшөт.

Жөнөкөй (тубаса) сөздөр морфемаларга бөлүнбөгөн, башка сөздөн түзүлбөгөн сөздөр. Ошон учун аларды уңгу сөздөр деп аташат. Уңгу сөздөр . сөздүктүн өзөгүн түзүп, сөз жасоо уясынын борбору болуп эсептелет.

Тилдин сөздүк курамындагы уңгу сөздөр сан жагынан өтө эле чектелүү. Ошондуктан, коомдук турмуштун турдуу жагдайларын тейлеш үчүн жаны түшүнүктөрдү атоо, жаны сөздөрдү жасоо зарылдыгы үзгүлтүксүз пайда болуп турат. Жаны сөздөрдүн пайда болушу тилдин сөздүк курамын толуктайт, андан ары байытат. Бул болсо сөз жасоонун эң алды лексикага кызмат кылып, аны менен ажырагыс байланышта боло тургандыгын тастыктайт. Демек, сөз жасоо системасы сөздүк курамын байытуудагы бирден бир тилдик ички каражаттардан болуп эсептелет.

Азыркы немис тилиндеги уңгу сөздөрдүн көбү бир муундуу, алар сын ачтоор менен зат атоочтор: *gut*(*жакшы*), *laut* (*катуу ун маанисинде*), *Laub-жалбырак*), *Gruß* (*салам*), *Schild* (*үчүм*), *Schiff* (*кеме*), *Blut* (*кан*)же бир муунду уңгудан турган этиштер: *tragen* (*көтөрүү*), *sehen*(*көрүү*); *fliegen*(*учуу*), *finden* (*табуу*), *liegen*(*жатуу*), *machen*(*жасоо*), *legen*(*коюу*), *bauen* (*куруу*).Аффикстери уңгу менен ширелип калган *Morgen*, *Abend*, *Vater*, *abers*сыяктуу эки муундуу сөздөр да уңгу сөздөргө кирет, анткени мындай сөздөрдүн уңгусунан мүчөлөрдү ажыратуу мүмкүн эмес. Тилдин өнүгүү процессинде жогорудагы сөздөр уңгу жана мүчөдөн турган сөздөр экенин тактоо үчүн ал сөздөрдүн этимологиясын тактоого туура келет.

1995-жылы немис окумуштуусу Герхард Көблер тарабынан түзүлгөн «Немис тилинин этимологиялык сөздүгүнө» таянсак, азыркы немис тилиндеги *Mutter* (*ана*) деген сөз *индогерман тилинде та- деп аталып, байыркы саксон зинде то dar*, герман тилинде *то der* деген эки сөздөн турган [1. 262, 276-6.]. Ал эми *Vater* (*ата*) деген сөз индогерман тилинде *pa-* “*багуу, азык таап берүү*” деген сөздөн келип чыкканы божомолдонот [1.262, 424-6.].

Бул тарыхый сөздөрдүн мүчөлөрү уңгуга ширелген элемент катары белгиленип, немис лингвистикасында “уңгуну тактап турган” *wurzel*determinativ деп аталат. Ошонун негизинде, морфемаларга жана : фонетикалык бирдиктерге - муундарга бөлүү дал келбеген жогорудагыдай сөздөр бир морфемадан (уңгу), бирок эки муундан түзүлгөн.

Сөз жасоо грамматика менен да тыгыз байланыштуу. Мындай байланыш жана татаал сөздөрдүн милдеттүү түрдө тигил же бул сөз түркүмүнө таандык болору жана буларды жасоодо түрдүү грамматикалык каражаттардын пайдаланыла тургандыгы менен аныкталат.

Ошентип, сөз жасоо сөздүк курамындагы сөздөрдү сөз түркүмдүк белгиси боюнча грамматикалык жактан бири – биримен байланыштырып, өз ара топтошгуруп турган каражат болуп эсептелет. Туунду сөздөр деп сөз жасоочу аффикстердин уңгуга улануу аркылуу жасалган сөздөрдү айтабыз: *güt-ig* (*кичине ил*), *ruh-ig* (*мынч*), *Schiff-er* (*морьяк*), *arbeit-er* (*жумушчу*), *abend-lich* (*кечки*), *vater-lich* (*аталык*), *er-findem* (*ойлон табуу*). *er-tragen* (*чыдамдуу болуу*).

Лексика-семантикалык маанисин биринен экинчисине өзгөрткөн уңгу сөздөрдөн түзүлгөн сөздөр да туунду сөздөрдүн өзгөчө тобу болуп эсептелет: *das Gut* *жыргал* (*gut- жакшы*), *das Leben*— *жашоо* (*leben— жашоо* (*эмиш*)). Татаал сөздөр деп

немис тилинде түзүүчү негиз эки же андан көп уңгудан же уңгу менен сөз жасоочу аффикстерден куралган сөздөрдү айтабыз: *Tischtuch-* *засторкон*, *teilnehmen-* *катышуу*, *Wirtschaftsplan-* *чарбанын оңузуу планы*, *Wahrheitstreu-* *шексиздик, чындык*, *denkwürdig-* *унутулгус*. Айрым сөздөрдүн аларды түзүүчү сөздөрү менен байланышы жоголгон. алардын байланышын ал сөздөргө этимологиялык анализ жүргүзгөндө гана билүүгө мүмкүн.

Азыркы учурдагы уңгу сөздөрдүн көпчүлүгүнүн тарыхын карай турган болсок, ал сөз же татаал сөз же туунду сөз болуп чыгышы мүмкүн. Мисалы, азыркы *die Welt-* *дүйнө, жер шары* деген сөз байыркы немис тилиндеги *weralt* (*wer- эркек адам, alt-Zeitalter- кылым, эпоха*) деген татаал сөздөн. *Mensch* (*адам*) деген сөз байыркы немис тилиндеги *mennisco* сезунөн жасалган. Биз салыштырып жаткан немис тилинин келип чыгышына кайрыла турган болсок, 786-жылдары Франк мамлекетинде мамлекеттик жана жазма тилде латын тили болгондуктан, карапайым

калктын кунделук тиричилигинде сүйлөшкөн тили “элдик тил”, латынча *diutisc* (байыркы жогорку нем. *deot-* эл, калк) леи аталып, ал тилде сүйлөгөн элдер *diutischiaHute* (немис адамдары), алар жашаган жер *diutschialant* (немис жери) деп аталып калган. Ошентип, азыркы заманда колдонулуп жүргөн *deutsch*(немис тили) *deotisc-* сөзүнөн жасалган туунду сөз[2]. Ушуга эле окшош кубулуштар бир муундуу эмес, өткөн мезгилде сөздөрдү бириктирүүнүн негизинде келип чыккан сөздөрдө да кездешет: (*кара далы*) орто кылымдагы немис тилинде *juncfrouwe- jungeHerrin-жаш кожсейке*). Азыркы учурда унгу сөздөр менен байланышы болсо да *жана jung'*мындай сөздөр уңгуга жана аффикстерге бөлүнбөгөн унгу сөздөрдүн өзгөчө тобуна кирет. Жогорудагы мисалдардай эле азыркы немис тилиндеги бир топ өткөн мезгилде бир маанини билдирген сөз катары белгилуу болушкан, мисалы *heit* байыркы немис тилинде “*инсан, келбет*” деген маанини берсе, *turn* байыркы немис тилиндеги *tuom* деген сөздөн жасалган “чечим, *lich* байыркы немис тилиндеги *lig* сөзүнөн жасалган “*тулку бой, дене*” деген маанини билдиришкен. Демек, суффикстердин жардамы менен пайда болду деп эсептелген кээ бир туунду сөздөр (*Menschheit, Eigentum, königlich*) жыйыгында татаал сөз экенине күбө боло алабыз. Айрым бир сөздөр маанисин жоготуп аффикстерге айланбастан башка бир сөздүн ажырагыс бөлүгү катары калыптанып калган, мисалы *gall- Nachtigal*(булбул) байыркы немис тилиндеги *rahtigala— Nachtsangerin*(тунку ырчы айым), *de— Demut*(жосоштук, момундук) байыркы немис тилинде *dio muoti- Gemuteine sKnechtes* (кулдун муңөзү). «Бир мезгилде татаал сөздөр болгон *Nachtigall, Demut* сөздөрү азыркы тилдин көз карашы боюнча тубаса сөздөрдүн катарын толукташы керек.

Ошентип, сөздүн сөз жасоо формасын аныктоодо тилдин учурдагы абалын, мыйзамдарын, ошол эле учурда анын семантикалык байланыштарын эске алуу зарыл. Ошондуктан биз *Mensch, Welt* сыяктуу сөздөрдү жөнөкөй, унгу сөздөр деп айта алабыз, анткени алар өздөрүнүн бир кездеги негиздери менен болгон байланышын жоготуп, азыркы кезде компоненттерге бөлүнөй, жашоо уясынын борбору сөз жасоо катары кызмат кылат. Ал эми семантикалык жана сөз жасоо мыйзамдарына ылайык этиштин уңгусунан жасалган *Stand, legen* же болбосо бир сөз түркүмүнөн экинчи бир сөз түркүмүнө өткөн *das Leben, der Alte* сөздөрүн өз уңгулары менен байланыштарын жогонпогону учун туунду сөздөр деп атоо туура болот [3]. Бир мезгилде өз алдынча мааниге ээ болгон суффикстер *-lich, -heit, -turn* менен жасалган сөздөр татаал сөздөр эмес туунду сөздөрдүн катарын толуктайт. Анткени, алардын келип чыгуусу “тарыхый изилдөөдө гана белгилуу болот. Бир бөлүгү башка бир сөз менен *jung, Nacht, Mut'* мамилелеш болгон *Jungfer, Adler, Armut; Nachtigall, Demut* сыяктуу сөздөр тубаса сөздөр болуп эсептелет. Анткени, алардын дал ошол башка сөз менен мамилелеш болгон бөлүгү азыркы тилдин кез карашынданегиз да, аффикс да болуп эсептелбейт.

Ошентип азыркы немис тилиндеги сөз жасоо формасы бир топ өзгөрүүлөргө учураганын байкадык. Бирок мындай өзгөрүүлөргө карабастан сөз жасоо жолдору туруктуу сакталып келет.

Колдонулган адабияттар:

1. Герхард Көблер Грамматика немецкого языка. Берлин, 1980.
2. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
3. Фортунатов Ф.Ф. Избранные труды – М.: Учпедгиз, 1957.